

УДК 373.5.016:811.161.2'23

*Олена Кулик
(м. Переяслав-Хмельницький)*

РОЗВИТОК ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ АУДІЮВАННЯ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ (у процесі засвоєння словотвірної системи української мови)

У статті проаналізовано психофізіологічні механізми, які забезпечують прийом потоку усного мовлення (внутрішнього промовляння, сегментації мовленнєвого потоку, оперативної пам'яті, ідентифікації, антиципації, довгочасної пам'яті, осмислювання); розглянуто мовленнєві девіації, що виникають у процесі аудіювання; обґрунтовано умови розвитку психофізіологічних механізмів аудіювання учнів основної школи під час засвоєння словотвірної системи української мови на різних етапах формування аудіативних умінь і навичок.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, мовленнєва діяльність, аудіювання, психофізіологічні механізми, словотворення, учні.

В статье проанализированы психофизиологические механизмы, которые обеспечивают прием потока устной речи (внутреннего проговаривания, сегментации речевого потока, оперативной памяти, идентификации, антиципации, долговременной памяти, осмысливания); рассмотрены речевые девиации, которые возникают в процессе аудирования; обоснованы условия развития психофизиологических механизмов аудирования учащихся средней школы в процессе усвоения словообразовательной системы украинского языка на разных этапах формирования аудитивных умений и навыков.

Ключевые слова: речевое развитие, речевая деятельность, аудирование, психофизиологические механизмы, словообразование, учащиеся.

The article analyzes psycho-physiological mechanisms ensuring reception of an oral speech flow (silent speak-through, segmentation of speech flow, short-term memory, identification, anticipation, long-term memory, apprehension); it also considers speech deviations appearing in the process of listening; the article provides reasoning for conditions promoting development of psycho-physiological mechanisms of listening in middle school pupils in the course of mastering the word-building system of the Ukrainian language at various stages of forming listening comprehension skills and habits.

Key words: speech development, speech activity, listening, psycho-physiological mechanisms, word building, pupils.

Вирішальну роль у формуванні всебічно розвиненої особистості відіграє мовленнєвий розвиток, адже саме від його рівня значною мірою залежить формування інтелекту, становлення базових якостей особистості, соціальної, комунікативної, інформаційної, технічної, технологічної компетенцій учнів, здатності самостійно та відповідально визначати свою позицію в суспільстві.

Мовленнєвий розвиток передбачає досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності. Саме розвиток мовленнєвої діяльності визначає розвиток мовлення, а не навпаки. Із мовлення навколишніх, людина засвоює інформацію та використовує її для розв'язання комунікативних завдань під час продукування власних висловлювань. Види мовленнєвої діяльності сприяють взаємодії і взаєморозумінню між людьми в процесі спілкування, тому практичне оволодіння мовою, зокрема і її словотвірною системою, потребує передусім сформованості й розвитку в учнів умінь і навичок аудіювання, читання, говоріння, письма.

Аудіювання – найскладніший вид мовленнєвої діяльності: якщо в тексті для читання можна повернутися до незрозумілого слова або фрази, використати словник, під час говоріння та письма можна уникнути використання незнайомої лексики, то в процесі аудіювання необхідно зрозуміти все з першого разу. У навчальному процесі – це основне джерело мовних знань і важливий засіб мовленнєвої практики.

Проблему формування та розвитку аудіативних умінь і навичок досліджували відомі психологи і психолінгвісти (Л.Виготський, М.Жинкін, І.Зимня, В.Ільїна, Г.Костюк, О.Леонтьєв, О.Лурія, С.Рубінштейн, І.Синиця та ін.) та лінгводидакти (О.Біляєв, Л.Варзацька, М.Вашуленко, І.Гудзик, Т.Донченко, С.Караман, В.Мельничайко, М.Львов, Т.Ладиженська, М.Пентилюк, Л.Скуратівський, О.Хорошковська, Г.Шелехова та ін.).

Однак більшість дослідників розглядають лише окремі аспекти проблеми. Переважно науковці роблять спроби дослідити й уточнити методику навчання аудіювання або застосувати нову, ще не апробовану. Питання ж успішності навчання аудіювання в сучасній науці остаточно не розв'язане.

Мета наукової розвідки – дослідити умови, за яких в учнів основної школи відбуватиметься розвиток психофізіологічних механізмів аудіювання в процесі засвоєння словотвірної системи української мови.

Під аудіюванням ми розуміємо невиражений зовні, активний внутрішній процес, який здійснюється за рахунок рецепції, переробки інформації і закінчується розумінням смислового змісту або його нерозумінням. Саме з нього починається оволодіння усним мовленням, тому аудіювання, як і будь-якого іншого виду мовленнєвої діяльності, необхідно навчатися.

Для того, щоб діяти як мовець, слухач повинен бути здатним виконувати певну послідовність дій (на рівні вмінь): сприймати висловлювання (слухові фонетичні вміння); ідентифікувати лінгвістичну форму висловлювання (лінгвістичні вміння); розуміти висловлювання (семантичні вміння); інтерпретувати висловлювання (когнітивні вміння) [3]. Перебіг указаних дій здійснюється за допомогою психофізіологічних механізмів, які забезпечують прийом потоку усного мовлення. Узагальнюючи класифікації вчених-психолінгвістів (М.Жинкіна, І.Зимньої, В.Ільної, Г.Костюка, О.Леонтєва та ін.) виокремимо такі психофізіологічні механізми аудіювання: *внутрішнього промовляння, сегментації мовленнєвого потоку, оперативної пам'яті, ідентифікації, антиципації, довгочасної пам'яті, осмислювання.*

Завдяки *механізму внутрішнього промовляння* учень, використовуючи мовноруховний аналізатор, перетворює звукові та зорові образи на артикуляційні. Від того, наскільки правильною буде ця «внутрішня імітація», залежить успішність аудіювання.

За допомогою *механізму сегментації мовленнєвого потоку* той, хто сприймає повідомлення, вичленовує в ньому окремі лексико-граматичні ланки (фрази, синтагми, словосполучення, слова) і намагається зрозуміти смисл кожної.

Для того, щоб усвідомити зміст висловлювання, потрібно певний час утримувати одиниці сегментації мовленнєвого потоку в пам'яті. Цьому сприяє *механізм оперативної пам'яті*. Однак вона має обмежений обсяг, який у нормі становить 7 ± 2 структурні

одиниці. Цей обсяг може бути збільшений за рахунок укрупнення структурних одиниць, але не за рахунок збільшення їх кількості.

На допомогу механізмові оперативної пам'яті приходять *механізм ідентифікації понять*. У процесі ідентифікації реципієнт сприймає і зіставляє почуті фонетичні, лексичні і граматичні одиниці з уже наявними в довготривалій пам'яті, потім замінює слова почутого висловлювання своїми словами або відповідними уявленнями (перекодує інформацію). Це дає змогу свідомо утримувати в оперативній пам'яті досить великий обсяг висловлювань у переробленому вигляді, але спонукає до установки на запам'ятовування, а не на розуміння почутого.

Механізм антиципації, або імовірнісного прогнозування, дає можливість учневі на основі його колишнього досвіду за початком слова (словосполучення, речення, висловлення) передбачити перебіг майбутніх подій і прогнозувати кінець висловлювання.

Механізм довготривалої пам'яті дозволяє зв'язати зразки мовлення, що зберігаються в нашій свідомості, із тими мовленнєвими сигналами, що надходять зовні. Залежно від цього лінгвістична інформація сприймається школярем як знайома або незнайома.

За допомогою *механізму осмислення* учень має змогу замінювати словесну інформацію на образну. Тобто, ігноруючи подробиці, він здійснює стиснення фраз, окремих фрагментів або цілого тексту, залишаючи в пам'яті тільки основний зміст і вивільняючи її для отримання нової інформації.

Сформованість цих механізмів – найважливіша умова сприймання і розуміння мовлення на слух. Науковці з'ясували, що під час аудіювання різних одиниць мовлення використовується неоднакове поєднання психофізіологічних механізмів сприймання, але механізми пам'яті та антиципації є першорядними [8, с. 287].

Для того, щоб навчання аудіювання було успішним, учителеві варто пам'ятати, що воно здійснюється у двох напрямках: формування мовленнєвих механізмів (внутрішнього промовляння, сегментації мовленнєвого потоку, оперативної пам'яті, ідентифікації, антиципації, довгочасної пам'яті, осмислювання) та мовленнєвих навичок (фонетичних, лексичних,

граматичних, стилістичних). Ці напрями взаємопов'язані, доповнюють один одного та тісно переплітаються, хоча спостерігається домінування другого.

Для ефективної роботи вчителеві слід звернути увагу й на те, що досить часто аудіювання супроводиться мовленнєвими девіаціями (невдачами), що пов'язані з:

1) неусвідомленням учнем мовних засобів, наявних у висловлюванні (незнайомий або складний для сприймання мовний матеріал);

2) сприйняттям монологічної чи діалогічної форм спілкування та обсягом аудіоматеріалу;

3) заданістю динамічних особливостей (мелодика, інтенсивність, ритм, темп мовлення, тембр голосу);

4) сприйняттям «механічного мовлення» (аудіо- чи відео матеріал, на відміну від «живого» співрозмовника, не може за необхідності уточнити чи перефразувати сказане, допомогти усвідомити зміст висловлювання за допомогою невербальних засобів);

5) організацією смислового змісту повідомлення (учень розуміє і сприймає повідомлення згідно із задумом автора);

6) одноразовістю подачі інформації (не дає учневі можливості ретроспективного аналізу повідомлення й потребує швидкого розуміння смислу).

Окрім вищезазначених, вирішальну роль у процесі сприймання мовлення відіграють мовленнєві девіації на фонетичному, лексичному, граматичному, стилістичному рівнях.

Мовленнєві девіації *на фонетичному рівні* аудіювання пов'язані з інтонацією, логічним наголосом і темпом мовлення автора висловлювання. Складною для сприймання є фразова інтонація, яка виділяє одне зі слів фрази (переважно кінцеве); логічна – членує фрази на закінчені смислові відрізки, служить для виділення основної думки і визначає комунікативний тип фрази; емфатична – емоційно виділяє слово у фразі (в українській мові вона виражається, як правило, подовженням наголошеного голосного й підвищенням тону). Усі види інтонації мають неабияке значення для адекватного розуміння смислового навантаження висловлювання.

Мовленнєві девіації *на лексичному рівні* пов'язані з надмірною кількістю словникового матеріалу: багато термінологічної лексики, метафоризованих, немотивованих слів, фразеологічних зворотів, омонімів, паронімів, оказіоналізмів та ін.

Мовленнєві девіації *на граматичному рівні* пов'язані з тим, що осмислити слово як граматичну одиницю мови складніше, ніж поняття про слово як лексичну одиницю. Учням складно усвідомити, що граматичні значення, властиві словам певної частини мови, реалізуються в певній системі їх слівформ за допомогою граматичних засобів; синтаксичні зв'язки між словами в реченні; порядок слів у простому неелементарному та складному реченнях.

Мовленнєві девіації *на стилістичному рівні* пов'язані з порушенням функціональної доцільності тексту, що сприймається [1], [2].

Щоб подолати ці девіації, учитель має забезпечити поетапність формування вмінь і навичок аудіювання. На кожному етапі формуються відповідні механізми аудіювання мовленнєвих одиниць різних рівнів: I етап – рівень слівформ; II – вільного словосполучення; III – фрази; IV – надфразової єдності; V – тексту.

Вагомими є перші чотири рівні, тому що на рівні тексту (усного або письмового) навички мають уже функціонувати, а не формуватися.

I–III етапи передбачають дії, спрямовані на: розуміння слів, словосполучень, речень, побудованих на знайомому та незнайомому (значення незнайомих слів формується на основі здогадки) матеріалі; розпізнавання початку повідомлення і його завершення.

IV етап – рівень надфразової єдності – передбачає дії, що забезпечують розуміння: монологічного повідомлення, побудованого на знайомому та незнайомому матеріалі (значення незнайомих слів формується на основі здогадки); розуміння діалогічного повідомлення з наступним визначенням характеру взаємодії партнерів.

V етап – рівень тексту – передбачає дії, за допомогою яких досягається розуміння зв'язного тексту: 1) монологічного,

побудованого на знайомому та незнайомому матеріалі (значення незнайомих слів формується на основі здогадки) шляхом членування тексту на смислові частини або виділення інформаційних «згустків»; 2) монологічного, побудованого на знайомому матеріалі, але такого, що передбачає антиципацію змісту повідомлення (придумування іншого заголовку чи вибір із поданих «готових» заголовків найбільш прийняттого; вибір із поданих після тексту речень, що відповідають або не відповідають його змісту тощо); 3) діалогічного тексту із завданням на виявлення кількості учасників бесіди, їхніх характеристик; 4) монологічного або діалогічного, що містить деякі незнайомі елементи (слова, словосполучення, про значення яких можна здогадатися, спираючись на мовний та мовленнєвий досвід); 5) монологічного або діалогічного з незнайомими елементами, але здогадка про їхнє значення здійснюється за контекстом, з опорою на смислові зв'язки; 6) монологічного або діалогічного тексту, побудованого переважно на знайомому матеріалі, але з виділенням спеціальних перешкод з метою подолання їх шляхом перепитувань, прохання уточнити сказане тощо.

Аналіз вихідних позицій щодо розвитку в учнів основної школи вмінь аудіювання засвідчив, що складність роботи вчителя полягає в систематичному розвитку у школярів аудіативних умінь і навичок (з урахуванням їхніх можливостей та вікових особливостей) у процесі вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови шляхом добору ефективних методів, прийомів, засобів навчання та вправ, які сприятимуть розвитку мовленнєвих навичок та мовленнєвих механізмів аудіювання.

Оскільки в статті ми акцентуємо увагу на формуванні психофізіологічних механізмів аудіювання під час засвоєння школярами словотвірної системи української мови, вважаємо за необхідне розглянути деякі завдання до вправ, що, на нашу думку, сприятимуть розвитку цих механізмів. При цьому зауважимо, що тексти до вправ вчитель має добирати таким чином, щоб у результаті аналізу мовного матеріалу учні могли продемонструвати рівень знань із словотворення, самостійно утворюючи нові слова вивченими способами, словотвірні ланцюжки й словотвірні гнізда,

використовували складноскорочені слова у власному мовленні, правильно узгоджуючи їх із прикметниками й дієсловами, складала речення зі словами, що перейшли з однієї частини мови в іншу; редагували тексти, усуваючи недоліки в їхній побудові, а також у стилістичному використанні засобів словотвору.

Вправи для тренування механізму внутрішнього промовляння включають такі завдання: прослухати та розпізнати певні слова або словосполучення серед інших слів у реченні; визначити на слух форму слова; його граматичну категорію на основі формальних ознак або контексту; визначити значення слова за словотвірним елементом; визначити слова, які мають відношення до певних понять.

Вправи для тренування механізму сегментування мовленнєвого потоку передбачають виконання таких завдань: поділити речення на фрази; виділити предикативну пару; визначити групу підмета, групу присудка; скоротити прослухані речення до головних членів; назвати сполучення слів, які виражають якість, кількість, час та ін.; виявити наявність чи відсутність логічних зв'язків надфразових єдностей; на відрізку мовлення знайти фразу, яка не відноситься до теми; перебудувати структуру речення; закінчити фразу або речення; визначити комунікативний тип речення.

Вправи для тренування оперативної пам'яті містять такі завдання: прослухати слова (словосполучення, фрази) та...: показати відповідні предмети; відтворити їх у тому порядку, в якому вони були почуті; показати відповідні ілюстрації; виконати відповідні дії; повторити їх; з'єднати в одну фразу; визначити, що пропущено; запам'ятати їх і назвати ті, що відносяться до певної теми; повторити фрази за диктором; доповнити їх однаковими за змістом; прослухати оголошення і заповнити пропуски у графічному варіанті того ж оголошення; прослухати та відтворити діалог.

Вправи для тренування механізму ідентифікації понять: прослухати слова та пояснити їхнє значення (значення слова розуміється або з контексту, або на основі попереднього мовленнєвого досвіду, або на основі здогадки); прослухати фрази

та пояснити, як ви їх розумієте (фрази містять лексичний матеріал, смисл якого невідомий учням певної вікової категорії); написати переказ із одного прослуховування (текст містить лексичний матеріал, значення якого невідоме учням певної вікової категорії).

Вправи для тренування механізму ймовірного прогнозування (антиципації) включають такі завдання: спираючись на зміст прослуханої фрази, завершити наступну; прослухавши характеристику людини, визначити її професію; прослухавши заголовки текстів, визначити їхній зміст; за початком розповіді визначити її зміст; прослухавши початок кожної фрази, визначити, у яких випадках і ситуаціях вона може вживатися.

Вправи для розвитку механізму довготривалої пам'яті містять такі завдання: прослухати та повторити слова (кількість слів більша, ніж учні відповідної вікової категорії можуть запам'ятати); прослухати та повторити фрази (обсяг фраз більший, ніж учні відповідної вікової категорії можуть запам'ятати); написати диктант (з одного прослуховування).

Вправи на розвиток механізму осмислення передбачають виконання таких завдань: прослухати діалог і сказати, хто його веде, скільки осіб бере участь у розмові; прослухати початок листа і сказати, кому він адресований/хто його автор, офіційний це лист чи ні, та від кого він; прослухати речення і сказати, де і коли відбулася (відбувається чи відбуватиметься) подія; прослухати текст і сказати, хто може бути його адресатом та адресантом.

Насамкінець додамо, що плануючи урок, учитель повинен ретельно вивчити текст з точки зору його змісту та мовних труднощів. Ураховуючи рівень знань учнів кожного класу, він виділяє слова для попереднього пояснення або повторення, надаючи підказки не ізольовано, а в невеликих контекстах.

Отже, розвиток психофізіологічних механізмів аудіювання учнів основної школи в процесі засвоєння словотвірної системи української мови буде ефективним, якщо вчитель під час добору завдань та текстів до вправ ураховуватиме: 1) рівень опорних знань, розвиненості фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних умінь і навичок; 2) рівень сформованості психофізіологічних механізмів аудіювання учнів певної вікової

категорії (з 5 до 9 класу); 3) причини мовленнєвих девіацій; 4) поетапне формування навичок та вмінь аудіювання (на рівні слова, словосполучення, фрази, надфразового рівня, тексту); 5) орієнтуватиметься на розвиток розумових здібностей учнів; 6) урахувуватиме чинники їхньої пам'яті (оперативної, короткочасної й довготривалої); 7) обмежено використовуватиме все те, що введено тільки на рівні оперативної й короткочасної пам'яті; 8) уникатиме монотонності; 9) урахувуватиме зміну діяльності учнів.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні умов, за яких можливий ефективний розвиток психофізіологічних механізмів читання учнів основної школи під час засвоєння ними словотвірної системи української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Комунікативні девіації, викликані порушеннями тональності спілкування / Ф. С. Бацевич // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – 2003. – Вип. 32. – С. 56–64.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Бацевич Ф. С. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. Глазова О. Словесник – творець НОМО ELOGUENS : [Електронний ресурс] / Глазова О. – Режим доступу до статті : <http://www.ipro.org.ua/>
4. Зимняя И. А. Смысловое восприятие речевого сообщения / И. А. Зимняя // Смысловое восприятие речевого сообщения в условиях массовой коммуникации / И. А. Зимняя. – М. : Наука, 1976. – С. 5–73.
5. Косенко Ю. В. Основи теорії мовної комунікації : [навчальний посібник] / Косенко Ю. В. – Суми : Сумський державний університет, 2011. – 187 с.
6. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / Леонтьев А. А. – М. : Смысл, 1997. – 335 с.
7. Лурия А. Р. Язык и сознание / Лурия А. Р. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.

8. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.] ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
9. Тітов І. Г. Вступ до психофізіології : [навчальний посібник] / Тітов І. Г. – К. : Академвидав, 2011. – 294 с.

Стаття надійшла до редакції 28 січня 2013 року

УДК 371.321

*Тетяна Левченко
(м. Переяслав-Хмельницький)*

СИСТЕМА РОБОТИ НАД ЗБАГАЧЕННЯМ МОВЛЕННЯ УЧНІВ 5–7 КЛАСІВ ЛЕКСИКОЮ З НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНИМ КОМПОНЕНТОМ

Статтю присвячено актуальній проблемі збагачення мовлення учнів 5–7 класів лексикою з національно-культурним компонентом. Відображено погляди сучасних лінгвістів на лексику з національно-культурним компонентом, обґрунтовано науково-методичні основи проблеми збагачення мовлення учнів, визначено принципи, форми, методи роботи з означеною групою лексики. Запропоновано типологію завдань і вправ роботи над збагаченням мовлення учнів лексикою з національно-культурним компонентом.

Ключові слова: *лексика з національно-культурним компонентом, збагачення мовлення, типологія завдань і вправ.*

Стаття посвящена проблеме обогащения речи учащихся 5–7 классов лексикой с национально-культурным компонентом. Отображены взгляды современных лингвистов на лексику с национально-культурным компонентом, обоснованы научно-методические основы проблем обогащения речи учащихся, обозначены принципы, формы, методы работы с обозначенной группой лексики. Предложена типология заданий и упражнений для работы над обогащением речи учеников лексикой с национально-культурным компонентом.

Ключевые слова: *лексика с национально-культурным компонентом, обогащение речи, типология заданий и упражнений.*